

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սլաւաստիանաստու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հորոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հորոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Դազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Դազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթաստեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազոծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղևանդանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմէյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՍԱՄՅԻՆԵ-ՋԱՎԱԽՔԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ՀԱՄԱՅՆՔԸ (ՊԱՏՄԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ)

Մոսե Գրիգորյան*

Կիլիկյան Հայաստանի ժամանակաշրջանից Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցին հայությանն ուղղված իր ռազմաքաղաքական աջակցության խոստումներով ձեռնարկում է ծավալուն միսիոներական գործունեություն, ինչի արդյունքում Պատմական Հայաստանի բնակչության մի մասը, խուսափելով բռնություններից ու բռնի իսլամացումից, ընդունում է կաթոլիկություն՝ ակնկալելով Հռոմի Պապի աջակցությունը: Միսիոներությունն արևմտահայոց մեջ սկսվում է Կոստանդնուպոլսի անկումից հետո, իսկ առաջին կաթոլիկ կենտրոնը հիմնվում է 15-րդ դ. Վասպուրականի Արտագ գավառում:

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտին, 1829 թ. հոկտեմբերի 7-ին կնքված Ադրիանապոլսի պայմանագրով, Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդ մոտ 40 հազար արևմտահայեր և մի քանի հարյուր ընտանիք կաթոլիկ հայեր Կարնո թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու առաջնորդությամբ, լքում են իրենց բնակավայրերը և հաստատվում ներկայիս Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Նինոծմինդայի (Բոգդանովկայի), Ծալկայի (պատմական Գուգարքի Թռեղք գավառը), ինչպես նաև Շիրակի և Լոռու շրջաններում: 1829–1830 թթ. Արդահանից և Էրզրումի վիլայեթից գաղթած բնակչությունը Ջավախքի ավերված ու լքված բնակավայրերի տեղում հիմնում է շուրջ 50 գյուղ և տեղաբնիկ հայության թիվը համալրվում է արևմտահայերով:

Այսօր Վրաստանի Սամցխե-Ջավախքի կաթոլիկները տեղաբաշխված են Ախալքալաքի շրջանի Ալաստան, Տուրցխա, Վարևան, Բավրա, Խուլգում, Կարտիկան (վերջին երեքը համարվում են թրքախոս կաթոլիկներ), Նինոծմինդայի շրջանի Հեշտիա, Ժդանովական, Թորիա, Ուջմանա, Ասփարա, Նոր Խուլգում, Կաթնատու և Ախալցխայի շրջանի Սուխախ, Դուլախ, Ծղալթբիլա, Ծինուբան, Մոխրեր (Նիոխրեր), Աբաթխև, Ջուլդա գյուղերում, մասամբ նաև Վալե քաղաքում, որը կիսով չափ է բնակեցված կաթոլիկ հայերով: Նրանք հայ կաթոլիկ եկեղեցու հետևորդ են և մաս են կազմում վեջինիս Արևելաեվրոպական թեմին, որի առաջնորդարանը գտնվում է Գյումրիում:

Բանալի բառեր՝ կաթոլիկ, համայնք, եկեղեցի, Սամցխե-Ջավախք, հայ, միաբանություն, քաղաք, գյուղ, թեմ, առաջնորդ:

* Հայաստանի ազգային գրադարանի երկրորդ կարգի գրադարանավար, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ:

Աշխարհի տարբեր երկրներում գաղթավայր կազմած Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդների կողքին, այսօր առանձին կրոնական համայնքների կարգավիճակով գոյություն ունեն հայ կաթոլիկների հոծ և ցրիվ հանրություններ: Հայ կաթոլիկ համայնքի մասին եղած հրատարակությունները սակավ են, իսկ նրանց տարաբնակեցման մասին եղած տեղեկատվությունը թերևս սահմանափակվում է Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մասին եղած պատկերացումներով կամ Հայաստանում և Վրաստանում ապրող «ֆռանգների» գոյությամբ, այն դեպքում, երբ նրանք տեղաբաշխման համեմատաբար ընդարձակ արեալ ունեն: Այս առումով, Հայ կաթոլիկ եկեղեցու արևելաեվրոպական թեմը հիմնականում ընդգրկում է Հայաստանի, Վրաստանի, Ռուսաստանի և Արևելյան Եվրոպայի հայ կաթոլիկներին: Այն ստեղծվել է Խորհրդային Միության փլուզումից հետո՝ 1992թ., առաջնորդարանի բացումը տեղի է ունեցել 1993թ. Գյումրի քաղաքում: Ըստ որոշ տվյալների, Հայաստանում կաթոլիկների թիվը հասնում է 180 հազարի, որոնք հիմնականում տեղաբաշխված են Շիրակի և Լոռու մարզերում, մասամբ նաև Երևան, Գյումրի և Արթիկ քաղաքներում: Գրեթե 50 հազ. հայ կաթոլիկներ են ապրում Վրաստանի Սամցխե-Ջավախքի՝ Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Նինոծմինդայի հայկական գյուղերում¹:

Ամբողջ աշխարհում գործում է հայ կաթոլիկ եկեղեցու 24 թեմ: 2015թ. տվյալներով կաթոլիկ հայերի թիվն աշխարհում կազմել է 736.956 մարդ: Ժամանակին կաթոլիկ հայերի հիմնական մասը բնակվում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքում, սակայն վերջին տարիներին Իրաքում, Սիրիայում և Եգիպտոսում պատերազմի և սոցիալ-տնտեսական բարդ իրավիճակի հետևանքով նրանցից շատերը ստիպված էին գաղթել արևմտյան երկրներ²:

Հայ կաթոլիկների մեծ համայնքներ կան Լատինական Ամերիկայում (մասնավորապես Արգենտինայում), Սիրիայում, Լիբանանում, Իրաքում, Իրանում, Եգիպտոսում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Թուրքիայում, Ուկրաինայում, Հունաստանում, Ռումինիայում, Իսրայելում և այլուր³:

Սույն հոդվածի շրջանակներում անդրադարձել ենք Ջավախքում բնակություն հաստատած հայ կաթոլիկներին, մասնավորապես, պատմա-

1 Միմավորյան Ա., Հայ կաթոլիկ համայնքներն այսօր, http://noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=2337:

2 <https://armeniasputnik.am/society/20160625/4035564.html>

3 Միմավորյան Ա., նշվ. աշխ.:

կան այն իրադարձություններին ու շարժառիթներին, որոնց հետևանքով Պատմական Հայաստանի հայ բնակչության մի մասը ստիպված եղավ դավանափոխ լինել և ընդունել կաթոլիկություն:

Դեռևս Կիլիկյան Հայաստանի ժամանակաշրջանից, Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցին հայությանն ուղղված իր ռազմաքաղաքական աջակցության խոստումներով ձեռնարկում է ծավալուն միսիոներական գործունեություն⁴: Սակայն հայերին կաթոլիկացնելու առաջին փորձերը կատարվել են խաչակրաց արշավանքների ժամանակահատվածում և պայմանավորված էին Կիլիկյան թագավորության հասարակական-քաղաքական իրադրությամբ:

Արևմտյան Հայաստանում առաջին կաթոլիկ կենտրոնը հիմնադրվել է Վասպուրականի Արտազ գավառում 15-րդ դարում և կոչվել է Ս.Թադևոսի անվան հայ-կաթոլիկ եկեղեցի: Եկեղեցու հիմնադիրներ են եղել Զաքարիա Ծործորեցին, ինչպես նաև նշանավոր գիտնական Հովհաննես Երզնկացին: Նրանք երկուսն էլ 1316 թ. մասնակցել են Ադանայի ժողովին, որտեղ, ինչպես և 1307 թ. Միսում տեղի ունեցած ժողովում, օրենք ընդունվեց ունիթորության մասին: Կաթոլիկություն տարածելու ջանքերը կոորդինացնելու և ավելի արդյունավետ դարձնելու համար Գրիգոր 15-րդ Պապի 1622 թ. որոշմամբ հիմնվում է «Հավատի պրոպագանդայի Սուրբ միաբանությունը»⁵:

Հետագայում, Արևմտյան Հայաստանում կաթոլիկ միսիոներությունը բաժանվում է երկու ճյուղի, որոնցից մեկը կոչվում էր Սուրբ Գրիգոր և իր գործունեության շրջան էր դարձրել Դերջան, Հասանկալե, Կարս, Բայազետ և Արաբկիր քաղաքներներն ու շրջակա գյուղերը: Մյուսը կոչվում էր Սուրբ Իգնատիոս և գործում էր Սպեր, Բաբերդ, Տրապիզոն, Գյումուշխանե քաղաքներում և շրջակա գյուղերում: Կաթոլիկ «ֆրանկների» մուտքը Հայաստան միսիոներական օտար շարժում էր, որը մոլորեցրեց փոքրաթիվ հայերի⁶: Կրոնափոխ էր լինում հատկապես թուրքական գյուղերի և քրդական աշիրեթների հոծ շրջապատման մեջ գտնվող, ֆիզիկական բնաջնջման և բռնի իսլամացման վտանգի առջև կանգնած հայ բնակչու-

4 Առաջինը Նիկողայոս 4-րդ պապն էր, որ հանձնարարական գրությամբ դիմում է Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում 2-րդ թագավորին (1289–1296) և Գրիգոր 7-րդ Անավարզեցի կաթողիկոսին՝ առաջնորդվել լատինական ծեսերով և արարողակարգերով ու ճանաչել Պապի գերիշխանությունը, դրա փոխարեն վերջինս խոստանում էր միջնորդել եվրոպական պետությունների առջև հայոց թագավորությանը Եգիպտոսի սուլթանի դեմ զինակցության հարցում:

5 Վերոնշյալ բոլոր ուլիստերին Հռոմից հրահանգավորված էր մրցակցությունից դրդված՝ չխոչընդոտել միմյանց, այլ լրացնել և փոխգործակցել:

6 Հրաւեր ողջամտութեան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1993, էջ 13:

թյունը: Այս կերպ վերջինս ակնկալում էր գտնել Հռոմի Պապի աջակցությունն ընդդեմ բռնաճնշումների:

Կաթոլիկության ծավալման համար շահագրգիռ էին նաև եվրոպական տերությունները՝ դրանում տեսնելով իրենց ազդեցության կարևոր լծակը: Մյուս կողմից՝ սուլթանական կառավարության վերաբերմունքը Կաթողիկե եկեղեցու հանդեպ միանշանակ չէր: Չնայած դժկամությամբ, սակայն օսմանյան իշխանությունը ստիպված էր հաշտվել նվիրապետությունների գործունեության փաստի հետ: Ստամբուլի արքեպիսկոպոսությունը հիմնադրվել է 1830թ., «երբ Մահմուդ 2-րդի հատուկ հրովարտակով Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հայ կաթոլիկները ճանաչվեցին առանձին համայնք (միլլեթ), Պոլսում ստեղծվեց թեմ, որը գործեց ավագ թեմի կարգավիճակով»⁷:

Կաթոլիկ միսիոներությունն արևմտահայ բնաշխարհներում սկսվում է Կոստանդնուպոլսի անկումից հետո (1453), երբ վերջինս դառնում է Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք, և որոշ ժամանակ անց այնտեղ հիմնավորվում են տարբեր կրոնների, այդ թվում՝ հռոմեական կաթոլիկների հոգևոր կենտրոններ: Բուն Հայաստանը 1742թ. բաժանված էր երկու առաջնորդության՝ Կարնո և Ախալցխայի⁸:

Վկայություններ կան, որ Կարնո հայ կաթոլիկ համայնքը ձևավորվել է 1668թ., երբ 3.000 մարդ դավանափոխվել է, որից հետո նրանք խիստ պատժվել են և վերադարձել Հայ առաքելական եկեղեցի: Այնուհանդերձ՝ առաջին հայ հոգևոր առաջնորդը, որ կառավարել է Կարնո կաթոլիկներին 1810–1818թթ., Ախալցխայում և Հռոմում ուսում առած սաթլեցի Ստեփանոս վարդապետ Կիրճեանն էր⁹:

Ջավախքի հայ կաթոլիկները (ֆռանգ, ֆռանկ)¹⁰ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու արևելաեվրոպական թեմի հետևորդներ են, ովքեր 19-րդ դարի սկզբներին գաղթել էին Ախալքալաքի գավառ:

Ինչպես նշեցինք վերևում, կաթոլիկ հայերը օսմանյան պետության կողմից պաշտոնապես ճանաչվում են որպես Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունից անկախ և առանձին կրոնական համայնք (միլլեթ)¹¹: Արդեն

7 Միմավորյան Ա., նշվ. աշխ.:

8 Նույն տեղում, էջ 37:

9 Քոսեան Հ. Յ., Բարձր Հայք, Վիեննա, 1925, հ. Ա, էջ 409–410:

10 Հռոմի Աթոռի հետ միության կողմնակիցներին Հայաստանում անվանում էին նաև «ծայթ», «աղթարմա», «ֆռանգ»: Միջնադարում «ծայթ» էին անվանում քաղքեղոնական հայերին:

11 Հայ կաթողիկե եկեղեցին, իբրև կառույց և եկեղեցական առանձին նվիրապետություն, կազմավորվել է 1740 թվականի նոյեմբերին Հալեպում, երբ Աբրահամ

1850 թ. եվրոպական պետությունների պահանջով սուլթան Արդուլ Մեջիդը հատուկ հրամանագրով պետության տարածքում բողոքականների և մահմեդականների իրավունքները հավասար է համարում: Նշված հրամանագիրը տարածվում է նաև Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետևորդների վրա:

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտին, 1829 թ. հոկտեմբերի 7-ին կնքված Ադրիանապոլսի պայմանագրով, օսմանյան հպատակներին իրավունք էր տրվում տասնութ ամսվա ընթացքում վերաբնակվելու Ռուսական կայսրության տարածքում: Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդ բազմահազար հայեր Կարնո թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու և այլ ավագների առաջնորդությամբ, նախապես ստանալով գեներալ Ի. Պասկևիչի թույլտվությունը, լքելով հայրենի օջախները, ռուսական զորքի հետևից շարժվեցին դեպի ռուսական տիրույթներ և հիմնականում հաստատվեցին արդի Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Նինոծմինդայի (Բոգդանովկայի), Ծալկայի (պատմական Գուգարքի Թոեղք գավառը) շրջաններում՝ վերականգնելով ու հիմնելով ավելի քան 60 գյուղ¹²:

Հայ բնակչության գանգվածային գաղթը սկսվեց 1829 թ. հոկտեմբերի 14-ին և ավարտվեց 1830 թ. հունիսի 5-ին: Կարին քաղաքից, Կարնո դաշտի գյուղերից ու շրջակա գավառներից, Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներ գաղթած հայերի մեջ կային նաև մի քանի հարյուր ընտանիք կաթոլիկներ¹³: Իրենց օջախները լքած և ընդհանուր գանգվածին միացած կաթոլիկ հայերին առաջնորդում էր Մխիթարյան միաբան Եփրեմ վարդապետ Սեթյանը:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ նախքան արևմտահայերի 1830 թ. գաղթը, 1829 թ. ուշ աշնանը Ախալքալաքի գավառում հաստատվում են թուրքական բռնաճնշումներից փախուստի դիմած Արդահան գավառի Վել գյուղի կաթոլիկ հայերը, որոնք նոր բնակատեղիներում վերակառուցում են Խուլգումո, Բավրա, Տուրցխ և Կարտիկամ գյուղերը: Նրանցից հետո՝ 1830 թ. Կարնո գավառից տեղափոխված կաթոլիկ հայերը հաստատվում են Ալաստան և Վարևան գյուղատեղիներում: Նույն թվականին ներկայիս Հեշտիա, Ուջմանա և Թորիա գյուղերում բնակություն են հաստատում Խնուսի գավառից գաղթած կաթոլիկ հայերը: Ախալքալաքի հայաբնակ գյուղերի շարքում արձանագրված են նաև Բնելն ու Վարգավը, որոնց բնակիչները պաշտոնապես հիշվում են որպես հայ կաթոլիկներ և

եպիսկոպոս Արծիվյանը օժվում է «կաթողիկե հայերի պատրիարք»:

12 Մեյրոնյան Ա., Ջավախք. պատմական ակնարկ, Երևան, 1996, էջ 19:

13 Հրաւր ողջամտութեան, էջ 84:

իրենց արարողությունները կատարել են լատինական ծեսով: Ըստ Ռուսական կայսրության հայ կաթոլիկ համայնքների 1912 թ. օրացույցի՝ Ախալքալաքի 12 գյուղերում հաստատված կաթոլիկների թիվը հասնում էր 5.752-ի (693 տուն)¹⁴:

1829–1830 թթ. զանգվածային արտագաղթի հետևանքով գրեթե հայաթափվում են Էրզրումը, Բասենը, Խնուսը, Դերջանը և այլ գավառներ: Միայն հայ կաթոլիկ գյուղերի բնակչության որոշ մասը, ապավինելով Հռոմի Պապի և արևմտաեվրոպական տերությունների հովանավորությանը՝ չի գաղթում: Մյուս կողմից էլ, պատերազմական գործողությունների հետևանքով մեծապես տուժել էին նախկին Ախալցխայի փաշայության հիմնականում հայկական բնակավայրերը: Վերջիններս մեծավ մասամբ ամայացել էին, իսկ բնակիչները գաղթել էին Թիֆլիս և այլ վայրեր: Դեռևս գաղթից առաջ՝ 1829 թ., ռուսների կողմից Ախալցխայի և Ախալքալաքի տարածքների գրավումից հետո, մասնակիորեն վերակառուցվում են մի քանի հայկական բնակավայրեր: Իսկ 1829–1830 թթ. Արդահանից և Էրզրումի վիլայեթից գաղթած բնակչությունը ավերված ու լքված բնակավայրերի տեղում հիմնում է շուրջ 50 գյուղ:

Բնակլիմայական պայմանների առումով Սամցխե-Ջավախքը նման էր հայրենի Բարձր Հայք նահանգին և հարակից շրջաններին. դա է պատճառը, որ նորահաստատ գաղթականությունը համեմատաբար արագ է հարմարվում նոր պայմաններին:

Այն հանգամանքը, որ նախքան արևմտահայերի գաղթը խնդրո առարկա տարածքում բնիկ հայեր են ապրել, վկայում են հայկական, վրացական, արաբական, թուրքական և այլ աղբյուրները: Ըստ վրաց պատմիչ Լեոնտի Մրովելու՝ 4-րդ դարի սկզբին սուրբ Նունեի (վրաց՝ Նինո) քրիստոնեական քարոզչության օրերին Ջավախքում՝ Փարվանա լճի մոտ, նա տեղի հովիվների հետ հաղորդակցվել է հայերենով: 16–18-րդ դդ. օսմանյան հարկացուցակների տվյալներով՝ Ջավախքի ու հարակից գավառների բնակավայրերի մեծ մասում ապրում էին հայեր¹⁵:

Որպես ասվածի ապացույց կարելի է համարել վերևում նշված այն փաստը, որ արևմտահայերի գաղթից առաջ՝ 1829 թ., միայն Ախալքալաքի գավառում հաշվվում էր 639 մահմեդական և 179 վրացի ընտանիքներ, այն դեպքում, երբ հայկական ընտանիքների թիվը ավելի քան երկու անգամ մեծ էր քան վերը նշված ցուցանիշները՝ միասին վերցրած (ընդամենը՝ 1.716 հայ ընտանիք կամ շուրջ 10–11 հազար մարդ)¹⁶:

14 Նույն տեղում, էջ 95:

15 Մեթոնյան Ա., Ջավախք. պատմական ակնարկ, Երևան, 1996, էջ 19:

16 Նույն տեղում:

Այսօր վրացի մասնագետները չհիմնավորված փաստարկներով ջանում են հերքել Ջավախքում հայերի տեղաբնիկ լինելու իրողությունը: Այս խնդրի վերաբերյալ իր ուսումնասիրության մեջ Ա. Մելքոնյանը գրում է. «...Անտեսելով Ախալցխայի տեղաբնիկ հայության մասին բերված բազմաթիվ փաստերը (այդ թվում՝ վրացական աղբյուրները), առանձին վրաց պատմաբաններ ու գործիչներ փորձում են այս շրջանում հայերի հայտնվելը կապել միայն 1829–1830 թթ. Արդահանի և արևմտահայերի գաղթի հետ»¹⁷:

Մեկ ուրիշ աշխատանքում հեղինակը լրացնելով վերևում ասվածը, նշում է, որ. «...Արևմտահայերի գաղթի հետևանքով ոչ թե հայացավ այս տարածաշրջանը, ինչպես պնդում են վրացի գիտական ու քաղաքական շրջանակները, այլ Ջավախքի տեղաբնիկ հայության թիվը համալրվեց արևմտահայերով»¹⁸:

Արևմտահայ գաղթականների ջանքերով գրեթե բոլոր գյուղերում, հին և նոր կառուցված եկեղեցիներին կից բացվում են ծխական դպրոցներ: 19-րդ դ. 40-ական թվականները շրջադարձային էին նաև կաթոլիկ հայերի համար: Գյուղերում ընթացող եկեղեցաշինական աշխատանքներին հատուկ ուշադրություն էր ցուցաբերվում Հայ կաթոլիկ եկեղեցու պատրիարքարանի, Մխիթարյան միաբանության և Հռոմի պապի կողմից, ինչպես ճարտարապետ-շինարարներ գործուղելու, այնպես էլ դրամական օժանդակությունների տեսքով:

19-րդ դ. 60–80-ական թթ. վրացական եկեղեցին Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների հայությանը դավանափոխ անելու նպատակով մեծ շարժում է ձեռնարկում: Վրաց հոգևորականության գործունեության սլաքն ուղղված էր հատկապես կաթոլիկություն դավանող հայկական գյուղերին, մասնավորապես, նախկին վեյցիներին՝ Բավրայի, Խուլգունոյի, Կարտիկամի և Տուրցխի բնակչությանը: Ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը, վկայակոչելով ժամանակի փաստաթղթերը, նշում է, որ երբ Ախալքալաքի գավառապետ իշխան Սմբաթովը աշխարհագիր անցկացնելու ժամանակ վրաց հոգևորականության պահանջով փորձել է այս գյուղի բնակիչներին որպես վրացիներ գրանցել, կաթոլիկ հայերը միահամուռ ընդդիմացել են, ասելով, որ իրենք ոչ թե վրացի են՝ այլ հայ: Միայն մեկ ընտանիք է այդ ժամանակ սպառնալիքներին տեղի տալով վրացի գրվում:¹⁹

17 Նույն տեղում:

18 *Մելքոնյան Ա.*, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդում, Երևան, 2003, էջ 196:

19 *Լալայան Ե.*, Ջավախքի բուրմունքը. – *Երվանդ Լալայան*, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1983, էջ 87:

Չնայած կաթոլիկ հայերին դավանափոխելու վրաց հոգևորականության ծրագրի տապալմանը, հետագայում ևս փորձեր են արվել և այսօր էլ շարունակվում են վերոնշյալ գյուղերի կաթոլիկ հայ բնակչությանը վերագրել վրացական ծագում²⁰: Նման փորձերը միշտ էլ բախվում են հայկական գյուղերի բնակչության դժգոհությանն ու սուր ընդդիմությանը:

Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին հիմնադրվեցին մի քանի նոր գյուղեր, որտեղ հաստատվեցին Ջավախքի հայկական գյուղերի բնակչության մի մասը: Դրանցից են՝ Ժդանովկա, Ասպարա, Նոր Խուլգումո, Կաթնատու գյուղերը, որոնցում եկեղեցիներ չկան: Այս գյուղերից ամենամեծը Ժդանովկան է, որն ունի 1.000-ից ավելի բնակիչ, մյուսներն ավելի փոքր են՝ շուրջ 300–400 մարդ²¹:

Ինչ վերաբերում է Ախալցխայի գավառին, ապա այստեղ ևս կաթոլիկ հայերը հիմնում են 7 գյուղ՝ Սուխիս, ուր հաստատվում են Կարնոյ Հինձք գյուղից եկած գաղթականները, Նիոխերե կամ Միոխերե՝ բնակություն են հաստատում կամավերցիներ և խառաբեռկցիներ, Ծղալթբիլայի բնակչության նախնիները գաղթել են Թորթոմի Նորշեն և Ռաբաթ գյուղերից՝ շուրջ 34 ընտանիք: Ցավոք սրտի, մեզ հայտնի չէ Աբաթիս (նույն գավառի Խաշուտ գյուղից 5–6 տուն), Ծինուբան և Ղուլախ գյուղերի բնակչության նախնիների ծագման վայրերը:

Այսօր Վրաստանի Սամցխե-Ջավախքի կաթոլիկները տեղաբաշխված են Ախալքալաքի շրջանի Ալաստան, Տուրցխ, Վարևան, Բավրա, Խուլգումո, Կարտիկան, Նինոծմինդայի շրջանի Հեշտիա, Ժդանովական, Թորիա, Ուջմանա, Ասիարա, Նոր Խուլգումո, Կաթնատու և Ախալցխայի շրջանի Սուխիս, Ղուլախ, Ծղալթբիլա, Ծինուբան, Միոխերե (Նիոխերե), Աբաթիս, Ջուլդա գյուղերում և Վալե քաղաքում, որը միայն կիսով չափ է բնակեցված կաթոլիկ հայերով: Նրանք հայ կաթոլիկ եկեղեցու հետևորդ են և մաս են կազմում վեջինիս Արևելակովրոպական թեմին, որի առաջնորդարանը գտնվում է Գյումրիում: Պայմանավորված պատմական այն իրողությամբ, որ 1886 թ. Ջավախքի և Սամցխեի կաթոլիկ հայերը զրկված էին հայ կաթոլիկ եկեղեցու անմիջական առաջնորդությունից, և այն հանգամանքով, որ դեռևս խորհրդային կարգերի գոյության վերջին շրջանից սկսած Վատիկանը ակտիվություն ցուցաբերեց համայնքի կրոնակեղեցական պահանջների բավարարման հարցում, Արևելակովրոպական թեմի

20 *Мамулия Г.*, Концепция государственной политики Грузии в отношении депортированных и репатриированных в Грузию месхов. – Центральная Азия и Кавказ. Общественно-политический журнал, 1999, N 1, с. 29.

21 Հրաիր ողջամտութեան, էջ 95:

առաջնորդի նշանակումը իրականացվում է Հոռմի պապի կողմից²²:

Սամցխե-Ջավախքի վարչատարածքային միավորի մեջ մտնող Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Նինոծմինդայի շրջաններում բնակվող կաթոլիկ հայերը համարվում են հայ ազգի անբաժանելի հատվածը: Նրանց խնդիրները, լայն իմաստով, գրեթե նույնն են, ինչ առաքելական հայերինը և գտնվում են Սամցխե-Ջավախքի հիմնահարցերի տիրույթում:

АРМЯНО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ОБЩИНА САМЦХЕ-ДЖАВАХКА
(ПОПЫТКА ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

Сосе Григорян

Резюме

Со времен Киликийской Армении Римско-католическая церковь, обещая военно-политическую поддержку, осуществляла обширную миссионерскую деятельность, в результате чего историческая часть населения Армении, избегая насилия и насильственной исламизации, приняла католицизм, ожидая помощи Папы Римского. В Западной Армении миссионерская деятельность начинается после падения Константинополя, а первый католический центр был основан в 15-м веке в провинции Васпуракан в Артазе.

В 1828–1829 гг., в конце русско-турецкой войны, по Адрианопольскому договору, подписанному 7 октября 1929 года, около 40 тысяч армян Армянской Апостольской Церкви и несколько сотен католических семей из Западной Армении под руководством главы епархии Карина архиепископа Карапета Багратуни оставляют свои дома и селятся в нынешних Ахалцихе, Ахалкалаки, Ниноцминде (Богдановка), Тсалке (исторический Трехк провинции Гугарк), а также в областях Ширака и Лори. В 1929–1930 гг. переселенцы из Ардагана и Эрзурума на руинах и заброшенных поселениях Джавахка создают около 50 деревень, и число коренных армян дополняется западными армянами.

Сегодня католики распространены в Самцхе-Джавахеги Грузии, в деревнях Аластан, Турцх, Вареван, Бавра, Хулгумо (последние три считаются

22 Ներկայումս Ախալքալաքի և Նինոծմինդայի շրջաններում կա մոտ 80 հայկական գյուղ՝ 100 հազար բնակչությամբ, որը կազմում է ամբողջ բնակչության 95%-ը: Հարևան Ախալցխայի, Ասպինձայի և Ծալկայի շրջաններում հաշվվում է մոտ 30 հայկական գյուղ՝ 60 հազար բնակչությամբ (տե՛ս *Մեկրնյան Ա.*, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդում, էջ 359): 1990 թ. վրացական իշխանությունների կողմից ստեղծվում է Սամցխե-Ջավախքի վարչատարածքային միավորը: Վերջինս ընդգրկում է Ախալցխայի, Ասպինձայի, Ադիգենի, Բորժոմի, Ախալքալաքի և Նինոծմինդայի (նախկին Բոգդանովկայի) շրջանները: Այս քայլը, շատերի կարծիքով, միտված էր նվազեցնելու հայ բնակչության տեսակարար կշիռը: Նշենք, որ ներկայիս Սամցխեի տարածքը համընկնում է երբեմնի գավառին: Իսկ Ջավախքը, որին վրացիները Ջավախեսթի են կոչում, ընդգրկում է միայն Վերին Ջավախքը: Պատմական Գուգարքի Ներքին Ջավախք գավառն ընդգրկում էր արդի Ասպինձայի շրջանի (պատմական Ասպնջակ) և Արդահանի հյուսիսային մասը:

туркоговорящими) области Ахалкалаки, Эштия, Ждановакан, Тория, Уджмана, Аспара, Новый Хулгумо, Катнату области Ниноцминда и в деревнях Сухлис, Хулалис, Тсхалтбила, Тсинубан, Мохреб (Ниохреб), Абатхев, Джулха в области Ахалцихе и в основном переселены в город Вале, где армяне-католики составляют половину населения. Они являются последователями Армянской Католической Церкви и Восточно-европейской епархии, резиденция главы которой находится в городе Гюмри.

Ключевые слова: католик, община, церковь, Самцхе-Джавакх, армянин, единство, город, деревня, епархия, лидер.

ARMENIAN-CATHOLIC COMMUNITY OF SAMTSKHE-JAVAKHK (AN ATTEMPT OF HISTORIC-ETHNOGRAPHIC RESEARCH)

Sose Grigoryan

Summary

Since the period of Cilician Armenia, the Roman Catholic Church, under the promises of political and military support, began extensive missionary activities. As a result, in the territories of Historic Armenia, a large segment of the population, avoiding violence and forced Islamization, accepted Catholicism expecting the assistance of the Pope of Rome. Western missionary activities started after the decline of Constantinople, but the first Catholic center was built in the 15th century in the province Artaz of Vaspouragan.

After the end of the 1828–1829 Russian-Turkish war, according to the Adrianapolis agreement signed on October 7th, 1829, about 40.000 Western Armenians who were followers of the Armenian Apostolic church and several hundred families of Catholic Armenians migrated to modern-day Akhaltsikhe, Akhalkalak, Ninotsminda (Bogdanovka), Tsalka (historic Gugark Province), as well as Shirak and Lori regions. The relocation was headed under the Archbishop Karapet Bagratuni of Karin Diocese. In 1829–1830 the populations, which migrated from the Ardahan and Erzurum vilayets, established about 50 villages in the ruins of abandoned settlements of Javakhk, thus the number of indigenous Armenians is increased by the arrival of Western Armenians.

Today Catholics of Samtskhe-Javakheti are distributed in Georgia's Alastan, Turtskh, Varevan, Bavra, Khulgumo, Kartikam (the last three are Turkish-speaking Catholics) villages of Akhalkalaki region, and Heshtia, Zhdanovka, Thoria, Ujmana, Asfara, New Khulgumo villages of Ninotsminda region. They are also in Sukhlis, Ghulalis, Tsghaltbila, Tsinuban, Mokhreb (Niokhreb), Abatkhev, and Julgha villages of Akhaltsikhe region; as well as in the city of Vale, half the population of which is composed of Catholic Armenians. They are the followers of the Armenian Catholic Church and the Eastern-European diocese, the prelacy of which is located in Gyumri.

Keywords: catholic, district, church, Samtskhe-Javakheti, Armenian, unity, city, village, episcopate, leader.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձոյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց
Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458